

Άννα Μιχοπούλου
Μ.Α., Επιστημονική Συνεργάτιδα του Δήμου Ραφήνας
για την Τοπική Ιστορία

Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα.

ΤΟΝ ΞΕΡΙΖΩΜΟ από την πατρίδα τους έζησαν, μαζί με τους άλλους Μικρασιάτες, οι κάτοικοι της Τρίγλιας, ενός όμορφου παραθαλάσσιου οικισμού στην Προποντίδα, στην είσοδο του Κόλπου της Κίου.

Μικρό παιδί τότε ο Θανάσης Πιστικίδης, θα γράψει αργότερα: «Στο διάστημα [...] από την καταστροφή στα τέλη τ' Αυγούστου [1922] ως την υπογραφή της Συμφωνίας της Λωζάνης και λίγο πιο ύστερα οι Τριγλιανοί, σαν πρόσφυγες, βρίσκονταν διασκορπισμένοι οι μισοί περίπου στην Τένεδο, άλλοι στα μουράγια του Πειραιά και στο εγκαταλειμμένο τεράστιο μηχανουργείο του Μαλικούτη. Άλλοι ακόμα βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη, στους άμμους της Καλαμαριάς, άλλοι στην Καβάλα, στην Κρήτη, στην Πάτρα κλπ.». Από εξέχοντες Τριγλιανούς έγιναν τότε δύο προτάσεις για την εγκατάσταση των συμπατριωτών τους: η μία αφορούσε σε διαθέσιμες εκτάσεις στη Χαλκιδική, όπου και δημιουργήθηκε οικισμός που φέρει ως σήμερα την ονομασία Νέα Τρίγλια. η άλλη υποδείκνυε έναν τόπο κοντά στην Αθήνα.

Για τον τόπο αυτό, κατά τα γραφόμενα του Θανάση Πιστικίδη, θα πρωτακούσουν την άνοιξη του 1923 οι Τριγλιανοί που βρίσκονται προσωρινά στον Πειραιά: «[...] οι αδελφοί Σταυρίδη [...], από χρόνια εγκατεστημένοι στην Αθήνα [...], ήξεραν ένα μεγάλο τσιφλίκι, που είναι 27 χλμ. μόνο μακριά από την Αθήνα. Το τσιφλίκι αυτό το λένε Ραφήνα, είναι παραθαλάσσιο, έχει πολλά αμπέλια και μερικές ελιές. Το κλίμα είναι καλό [...]».

Έτσι, τον Μάιο του 1923 σχηματίστηκε μια επιτροπή από Τριγλιανούς που ξεκίνησαν να γνωρίσουν τη Ραφήνα. Μετά μιας μέρας ταξίδι έφθασαν και διανυκτέρευσαν στο ξενοδοχείο που υπήρχε κοντά στην ακτή. Από αυτά που είδαν την άλλη μέρα έμειναν πολύ ικανοποιημένοι. «Κατέβηκαν στην παραλία και μίλησαν με τους ψαράδες [...]. Τους είπαν ότι ο τόπος έχει πολύ καλό ψάρι, κι αυτοί μετά ανηφόρισαν στις πλαγιές, είδαν τ' αμπέλια στον κάμπο, τα χωράφια, τα δάση. Χωριό μ' ελεύθερους κατοίκους, νοικοκυραίους, δεν υπήρχε, μόνο υποστατικά

κολίγων κι αποθήκες του τσιφλικά Σκουζέ [...]. Πίσω από το ξενοδοχείο [...] μια τεράστια αποθήκη [... και πιο πέρα] πατητήρια [...και] στάβλοι [...].»

Οι Τριγλιανοί που εγκαταστάθηκαν στη Χαλκιδική ένιωθαν ίσως πιο κοντά στην πατρίδα τους, που βρίσκεται σε ευθεία γραμμή, ανατολικά στον ορίζοντα. Όσοι πάλι ήρθαν κι έμειναν στη Ραφήνα βρέθηκαν σ' έναν τόπο που έχει πολλές ομοιότητες με τα μέρη τους: και οι δύο τοποθεσίες είναι παραθαλάσσιες, και μάλιστα σε επαφή με τις εκβολές ρεμάτων (στη Ραφήνα εκβάλλει το περιώνυμο Μεγάλο Ρέμα, την Τρίγλια διατρέχει ο ντερές της, το ρέμα της) και η μία και η άλλη στερούνται φυσικά αγκυροβόλια και συχνά οι άνεμοι κάνουν σχεδόν απρόσιτες για τα πλεύσιμα τις ακτές τους, βρίσκονται όμως σε σημεία κατά καιρούς επικαίρα για τη ναυσιπλοΐα: στο τελευταίο συμβάλλει το γεγονός ότι και οι δύο βρίσκονται στην περιφέρεια σημαντικών αστικών κέντρων, που μάλιστα υπήρξαν πρωτεύουσες (η Ραφήνα έχει στα νοτιοδυτικά της το αθηναϊκό Άστυ, η Τρίγλια στα νοτιοανατολικά της την Προύσα και βορειοδυτικά, απέναντί της, την Κωνσταντινούπολη).

Το φθινόπωρο του 1997, εβδομήντα πέντε χρόνια μετά τον ξεριζωμό των Τριγλιανών από τα χώματά τους, ο δήμος Ραφήνας μου ανέθεσε να μελετήσω και να καταγράψω την –αρχαία και νεότερη– ιστορία της Ραφήνας, την ιστορία των προσφύγων που αποτέλεσαν τον πυρήνα του σύγχρονου οικισμού και την ιστορία της κοιτίδας τους, της Τρίγλιας.

Προσεγγίζοντας αρχικά –κυρίως γεωμορφολογικά και γεωγραφικά– τους δύο αυτούς τόπους επισήμανα τις ομοιότητες που προανέφερα, και αργότερα αρκετές άλλες, μικρές και μεγάλες. Διαπίστωσα όμως και σημαντικές διαφορές.

Η Ραφήνα και η Τρίγλια, ως οικισμοί, έχουν διαφορετικά σημεία εκκίνησης μέσα στον χρόνο (στα προϊστορικά χρόνια η Ραφήνα, πολύ μεταγενέστερα η Τρίγλια), γνώρισαν διαφορετικές περιόδους ακμής, παρακμής ή και ανυπαρξίας ακόμη (ο αρχαίος Αραφήν ζει στην αρχαιότητα και στη συνέχεια αφανίζεται, ενώ η Τρίγλια έχει ασαφές αρχαίο παρελθόν και ακμάζει στους βυζαντινούς χρόνους) και τέλος, το σημαντικότερο, βιώνουν διαφορετική σχέση με την ενδοχώρα τους: ενώ οι ακτές της Αττικής δεν αποκόβονται κατά κανόνα από το εσωτερικό τους, οι ακτές της Βιθυνίας, όπως και ευρύτερα της Μικρασίας, έχουν αναπτύξει ελληνικό βίο και πολιτισμό σε συνάφεια, ή και σε σύγκρουση, με ενδοχώρα που για μεγάλα διαστήματα ήταν βαρβαρική (ξένη ή και άξενη δηλαδή).

Οι διαφορές τους αυτές είδα να λειτουργούν εντέλει συμπληρωματικά, προσφέροντάς μας μιαν ιδιαίτερα σύνθετη εικόνα για τον ελληνικό ιστορικό βίο και πολιτισμό, για την ελληνική ιστορική εμπειρία: μια εικόνα πολύ πιο πλούσια –και πραγματική– σε σχέση με αυτήν που κατά κανόνα σχηματίζουμε από τη σχολική εκπαίδευση και από τη συλλογική μνήμη του στενού μας περιβάλλοντος.

Παρακολουθώντας, λοιπόν, παράλληλα την ιστορία των περιοχών της Ραφήνας και της Τρίγλιας, ακόμα και στις περιόδους που οι συγκεκριμένοι παρακμάζουν ή

και βυθίζονται στην ανυπαρξία, βλέπουμε δύο τύπους να αναπτύσσουν ελληνικό πολιτισμό μέσα σε διαφορετικά γεωγραφικά –και ως εκ τούτου διαφοροποιημένα ανθρώπινα– περιβάλλοντα. Η Ραφήνα στον ελλάδικό κορμό και η Τρίγλια στη μικρασιατική χερσόνησο υπό συνθήκες άλλοτε παρόμοιες και άλλοτε τελείως διαφορετικές, με τους δρόμους μεταξύ τους κάποτε ανοιχτούς και κάποτε –για λίγα χρόνια ή και για αιώνες ολόκληρους– ολότελα κομμένους, αποτελούν δυο διαφορετικούς όσο και συγγενικούς μικρόκοσμους.

Ίσως λοιπόν δεν είναι πολύ παρακινδυνευμένο να υποστηρίξουμε ότι διαθέτουν παραδειγματικά χαρακτηριστικά που τους επιτρέπουν –όπως και σε άλλα αντίστοιχα δίδυμα– να χρησιμεύσουν ως πόλοι για τη σύνθεση μιας πολυφωνικής ιστορίας με άξονα την ελληνικότητα. Μιας πολυφωνικής ιστορίας με στόχο να μας βοηθήσει να αντιληφθούμε καλύτερα τόσο τις ίδιες τις επιμέρους «φωνές» όσο και τη σύνθεσή τους. Και –γιατί όχι;– με στόχο να βοηθήσει στην κατανόηση της ίδιας της πολυφωνίας, τόσο επίκαιρης σήμερα, στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου προβληματισμού γύρω από την πολυ-πολιτισμικότητα.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, βέβαια, η μέθοδος αυτή αναδεικνύει δρόμους και στήνει γεφύρια επικοινωνίας ανάμεσα στους περί ων ο λόγος τόπους και τους ανθρώπους τους. Η συγκεκριμένη ιστορική έρευνα, παρακινήμενη πρωταρχικά από τη συλλογική μνήμη και συνείδηση των Τριγλιανών της Ραφήνας, οικοδομεί ένα γεφύρι ανάμεσα στις ακτές του Αιγαίου και της Προποντίδας, ανάμεσα στην Ελλαδική χερσόνησο και τη Μικρασία.

Όμως ένα τέτοιο γεφύρι μπορούν να το διαβαίνουν όχι μόνο οι Τριγλιανοί, αλλά και όλοι όσοι έχουμε κληρονομήσει διαφορετικές παραδόσεις, δηλαδή λίγο ως πολύ όλοι μας, εφόσον θέλουμε να γεφυρώνουμε τις αντιθέσεις μέσα μας και με τους γύρω μας. Πράγμα που είναι, για μένα, το νόημα της ιστορίας.

Μια παράλληλη αναδρομή στην ιστορία της Αττικής και της Βιθυνίας, με πυρήνες αντίστοιχα τη Ραφήνα και την Τρίγλια, αποτελεί το περιεχόμενο του πρώτου μέρους του υπό συγγραφή βιβλίου. Το δεύτερο μέρος αφορά στην ιστορία της νεότερης Ραφήνας, μετά το 1923, μια ιστορία που σφραγίζεται από τη συνδιαλλαγή του τριγλιανού στοιχείου με τις υπόλοιπες ομάδες που συνοίκησαν σταδιακά στην περιοχή: τους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους, τους λιγνιτωρύχους, τους ψαράδες και τους ναυτικούς, που ήρθαν εδώ από την Εύβοια, τις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο και από άλλες περιοχές της Ελλάδας, και, τέλος, τους επισκέπτες και παραθεριστές, παλαιότερους και νεότερους, πολλοί από τους οποίους έγιναν –και γίνονται– μόνιμοι κάτοικοι της Ραφήνας.

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια σύνοψη του πρώτου μέρους, του παράλληλου δηλαδή ιστορικού Αττικής και Βιθυνίας, για όσους επιθυμούν μια μικρή γεύση από ένα πολυκύμαντο ερευνητικό και συγγραφικό ταξίδι στις θάλασσες και στις ακτές του Αιγαίου και της Προποντίδας.

3η χιλιετία π.Χ.

Αττική

Στην περιοχή της Ραφήνας οι έρευνες και ανασκαφές του Δημήτριου Θεοχάρη κατά τη δεκαετία του 1950 αποκάλυψαν ίχνη ανθρώπινης παρουσίας από τη Νεολιθική και -ακόμη σημαντικότερα- από την Πρωτοελλαδική εποχή (3η χιλιετία π.Χ.): μια *ακρόπολη* στην οχυρή θέση Ασκηταριό (επισκέψιμη και σήμερα), έναν *οικισμό* στο ύψωμα πάνω από το λιμάνι και, το εντυπωσιακότερο ίσως, εγκαταστάσεις προϊστορικού *χαλκουργείου* βορείως των εκβολών του Μεγάλου Ρέματος. Ο τόπος δεν διαθέτει μεταλλεύματα, μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η δημιουργία εδώ χαλκουργείου οφείλεται στα κοιτάσματα λιγνίτη, που θα τα δούμε να εξορύσσονται και πάλι αιώνες αργότερα.

Βεβαιωμένη είναι η επικοινωνία της περιοχής αυτής με τις Κυκλάδες. Τα προϊστορικά τοπωνύμιά της δεν μας είναι γνωστά.

Βιθυνία

Στην περιοχή της Τρίγλιας δεν έχουν αναφερθεί ως σήμερα ενδείξεις κατοίκησης κατά την προϊστορική εποχή. Όχι πολύ μακριά πάντως, στην Τροία, συναντάμε το φαινόμενο της ταφής μικρών παιδιών μέσα σε σπίτια, όπως το έχουμε διαπιστώσει και σε οικίες της ακρόπολης του Ασκηταριού στη Ραφήνα.

2η Χιλιετία π.Χ.

Από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. σημειώνονται μετακινήσεις πληθυσμών και στις δύο πλευρές του Αιγαίου.

Αττική

Στον ελλαδικό κορμό κατέρχονται τα ελληνικά φύλα. Στη Ραφήνα, όπου καταστρέφονται οι πρωτοελλαδικοί οικισμοί, λιγιστά είναι τα ίχνη της Μεσοελλαδικής περιόδου, υπάρχουν όμως αρκετές ενδείξεις κατοίκησης στα Μυκηναϊκά χρόνια.

Από τα μέσα της 2ης χιλιετίας ξεκινούν από τον ελλαδικό κορμό προς τα μικρασιατικά παράλια του Αιγαίου, της Προποντίδας και της Μαύρης Θάλασσας ριψοκίνδυνες ερευνητικές αποστολές, που η ανάμνησή τους θα διατηρηθεί μέσα από μύθους, όπως αυτοί του Φρίξου και της Ελλης ή της εκστρατείας των Αργοναυτών. Επιχειρήσεις πολεμικού χαρακτήρα, με στόχο τον έλεγχο σημείων στρατηγικών για τις θαλάσσιες επικοινωνίες, απηχούνται στον τρωικό επικό κύκλο.

Στην Αττική, στο μεταξύ, συντελούνται κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις. Η παλαιότερη διαίρεση σε γένη –πεδιέων, διακρίων και παράλων– έχει παραχωρήσει τη θέση της σε φρατρίες και φυλές, συσπειρωμένες γύρω από ισχυρές

κώμες, που στη συνέχεια, με τα συνοίκια του Θησέα, αποκτούν κοινό επίκεντρο το αθηναϊκό άστυ.

Η Αττική θα μείνει έξω από τον δρόμο των Δωριέων που πραγματοποιούν την κάθοδό τους στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Βιθυνία

Στα πρώτα τους ταξίδια στην Προποντίδα οι Έλληνες, κατά τον αργοναυτικό μύθο, έτυχαν άλλοτε φιλικής κι άλλοτε εχθρικής υποδοχής. Περί το 2000 π.Χ. στη Μικρά Ασία κυρίαρχη είναι η παρουσία των Χετταίων, λαού ινδοευρωπαϊκού. Γύρω στο 1200 φέρεται να εγκαθίστανται στις βόρειες και κεντρικές περιοχές Μυσοί και Φρύγες, ενώ περί το 1000 π.Χ. περνούν από τη Θράκη οι Βιθυνοί – ένα τμήμα της βόρειας Μικράς Ασίας, με ακτές που εκτείνονται από την Προποντίδα μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα, θα πάρει το όνομά τους.

Στο μεταξύ, στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, στις ακτές του Αιγαίου, Έλληνες έχουν αρχίσει να ιδρύουν εμπορικούς σταθμούς και πόλεις.

Γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια

Αττική

Περνώντας από τις μυθικές στις ιστορικές μαρτυρίες, βλέπουμε να πραγματοποιούνται στην Αττική ποικίλες κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Περί τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. ο Κλεισθένης ορίζει εκατό δήμους, που ανά τρεις θα συγκροτούν μία τριττύ, και αυτές ανά τρεις θα συναποτελούν μία φυλή.

Ένας από τους δήμους αυτούς, που ορίστηκε να ανήκει στην παράλια τριττύ της Αιγιήδας φυλής, ήταν ο *Αραφήν*. Το όνομά του αποδόθηκε σε “ένα των εκατό ηρώων”. Το κέντρο του πρέπει να βρισκόταν σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου από την ακτή, στη θέση που στα νεότερα χρόνια θα αποκαλείται Παλιά Ραφήνα.

Λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, στη σημερινή Αρτέμιδα/Λούτσα, βρίσκονταν οι αλυκές του Αραφήνος – *Αραφηνίδες Αλαί*. Εδώ λατρευόταν η Άρτεμις Ταυροπόλος, ενώ νοτιότερα ακόμα, στη Βραυρώνα, βρισκόταν ένα ιερό της ίδιας θεάς, που έμελλε να αποκτήσει ξεχωριστή λάμψη.

Βιθυνία

Τα γενικά χαρακτηριστικά των ελληνικών πόλεων διαδίδονται στα χρόνια αυτά στη μικρασιατική χερσόνησο. Ελληνικές δυνάμεις προχωρούν τώρα και σε εποίκισμο των βόρειων μικρασιατικών παραλίων, των ακτών του Ελλησπόντου και της Προποντίδας. Αιολείς από τη Λέσβο δημιούργησαν πρώτοι πόλεις στην Τρωάδα και στον Ελλησπόντο. Ίωνες Μιλήσιοι θα ιδρύσουν από τις αρχές του 7ου αι. δικές τους πόλεις στον Ελλησπόντο και τη μικρασιατική ακτή της Προποντίδας

– έτσι, μεταξύ άλλων, στα τέλη του ίδιου αιώνα θεμελιώνουν σε βιθυνικά εδάφη την Κίο. Ανατολικότερα, και μέχρι το στόμιο του Βοσπόρου, χτίζουν αποικίες οι Μεγαρείς, οι οποίοι και θα αποτολμήσουν το πέρασμα απέναντι στα αφιλόξενα θρακικά παράλια της Προποντίδας, με την ίδρυση του Βυζαντίου. Ακολούθησαν οι Σάμιοι και αρκετές ακόμα ελληνικές πόλεις. Οι Αθηναίοι επιδίωξαν –και πέτυχαν– να θέσουν υπό τον έλεγχό τους πόλεις σε θέσεις στρατηγικές, στην Τρωάδα και στα στενά του Ελλησπόντου.

Κυρίαρχη δύναμη στη Μικρά Ασία από τον 7ο αι. είναι οι Λυδοί, που όμως καταβάλλονται τον επόμενο αιώνα, όπως και οι παράλιες ελληνικές πόλεις, από την κατακτητική ορμή των Περσών. Στις αρχές του 5ου αι. οι Πέρσες θα καταστείλουν μια εξέγερση οργανωμένη από μικρασιατικές ελληνικές πόλεις με την αρωγή των Αθηνών και της Ερέτριας, γεγονός που σηματοδοτεί την απαρχή της αντιπαράθεσης συμμαχούντων ελληνικών –ελλαδικών και μικρασιατικών– πόλεων προς την περσική αυτοκρατορία.

Κλασική εποχή

Αττική

Έπειτα από μια πρώτη αποτυχημένη διά ξηράς εκστρατεία, οι Πέρσες το 490 π.Χ. θα διαπλεύσουν το Αιγαίο, θα χτυπήσουν την Ερέτρια και θα καταπλεύσουν στον Μαραθώνα. Εδώ, λίγα χιλιόμετρα βόρεια από τον Αραφήνα, θα υποστούν ανέλπιστη ήττα από δυνάμεις Αθηναίων και Πλαταιέων.

Μπορούμε να φανταστούμε, το σούρουπο της ίδιας μέρας, να περνά μπροστά από τον Αραφήνα ο στόλος τους, κατευθυνόμενος –σε μια κίνηση αντιπερισπασμού– προς το Φάληρο. Εδώ θα τους αναμένουν τα αθηναϊκά στρατεύματα, που κινήθηκαν στην ίδια κατεύθυνση διά ξηράς. Στη θέα τους το περσικό στράτευμα θα εγκαταλείψει την όλη επιχείρηση

Η κυριαρχία των Περσών στη Μικρά Ασία και στο Αιγαίο και η προοπτική νέας επιδρομής τους στην ελλαδική χερσόνησο ώθησε τους Αθηναίους να οικοδομήσουν οχυρωματικά έργα, ισχυρό στόλο, αλλά και συνθήκες συμμαχίας με σημαντικό αριθμό από ελληνικές πόλεις.

Βιθυνία

Ανάμεσα στους συμμάχους των Αθηναίων υπήρξε και ένα πόλισμα της Προποντίδας ονόματι *Βρύλλειον*, που το συναντάμε για πρώτη φορά στις πηγές αυτής της εποχής. Παρότι δεν είναι τεκμηριωμένο μέχρι στιγμής ότι αποτελεί πρόγονο της Τρίγλιας –όπως αρκετοί έχουν υποστηρίξει–, μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε ως τέτοιο, μια και το επιτρέπουν τα γενικά χαρακτηριστικά του.

Όχι πολύ μακριά, στα στενά του Ελλησπόντου, το 480 π.Χ. οι Πέρσες, κινούμενοι και πάλι εναντίον του ελλαδικού κορμού, πέρασαν τα στρατεύματά τους από μια πρωτοφανή σε μέγεθος πλωτή γέφυρα, που έμελλε να θεωρηθεί υβριστική προς τους θεούς και αιτία καταστροφής για τους κατασκευαστές της.

Αττική

Έχοντας υποτάξει τους πάντες στο πέρασμά τους και αφού συνέτριψαν τους Σπαρτιάτες και τους Θεσπιείς που με αυτοθυσία υπερασπίστηκαν τα στενά των Θερμοπυλών, οι Πέρσες εισέβαλαν στην εγκαταλειμμένη από τους κατοίκους της Αττική και τη λεηλάτησαν. Πλήθος τα λάφυρα που έστειλαν στα Σούσα, κι ανάμεσά τους ένα ξύλινο άγαλμα από τις Αραφηνίδες Αλές – πιθανότατα το ιερό ξόανο του ναού της Άρτεμης.

Σύντομα όμως οι Ασιάτες εισβολείς έμελλε να υποστούν και πάλι μιαν ανέλπιστη ήττα, σε ναυμαχία στα στενά της Σαλαμίνας, ύστερα από την οποία αναδιπλώθηκαν. Μετά τη συντριβή τους και τον επόμενο χρόνο, στη μάχη των Πλαταιών, τα στρατεύματά τους εγκατέλειψαν τη νότια Ελλάδα για πάντα.

Ο Αραφήν έμελλε να ζήσει, μαζί με τους άλλους αθηναϊκούς δήμους, τη γένεση της κλασικής εποχής. Στα παράκτια ιερά βόρειά του τιμώνται και λατρεύονται οι ήρωες της πολεμικής αλκής των Αθηναίων, ενώ σε εκείνα νότιά του αποκαθίσταται, μετά την περσική βεβήλωση, η λατρεία της Άρτεμης, καθώς και του Απόλλωνα και άλλων θεών. Στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* ο Ευριπίδης θα παρουσιάσει μια παραλλαγή του σχετικού με την ηρωίδα μύθου, που κατακεραυνώνει τα βαρβαρικά λατρευτικά έθνη και αποδίδει σε θέλημα της ίδιας της θεάς Άρτεμης την εγκατάσταση του ξόανου και της λατρείας της στις Αραφηνίδες Αλές και στη Βραυρώνα. Έμμεσα υποδηλώνεται εξάλλου μια προνομακή σχέση των Αθηνών με τη θεά αυτή, που η γενέτειρά της, το νησί της Δήλου, ορίστηκε ως έδρα της περίφημης Αθηναϊκής Συμμαχίας, ενός από τους σημαντικότερους για την ισχύ των Αθηνών θεσμούς.

Την ισχύ αυτή έμελλε να πλήξει καίρια ο Πελοποννησιακός πόλεμος που οδήγησε στην ήττα των Αθηναίων από τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους στα τέλη του 5ου π.Χ. αι.

Βιθυνία

Στην Αθηναϊκή Συμμαχία συμμετείχαν και πόλεις της Προποντίδας, όπως η βιθυνική Κίος. Όμως η ευρύτερη περιοχή, και γενικότερα η Μικρά Ασία, παραμένει στη σφαίρα της περσικής κυριαρχίας. Έτσι, το Δασκύλειον, στην περιφέρεια του οποίου τοποθετούν μεταγενέστερες πηγές το Βρύλλειον, έμελλε να κάνει έδρα του ο σατράπης της Προποντίδας Φαρνάβαζος. Δεν διαθέτουμε ωστόσο

σο πληροφορίες για τυχόν εμπλοκή του ίδιου του Βρύλλειου με τους Πέρσες, η με τους Βιθυνούς άρχοντες, που αύξησαν σταδιακά τη δύναμή τους κυρίως στη βιθυνική ενδοχώρα.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Βιθυνία

Την περσική κυριαρχία στα παράλια και στο μεγαλύτερο μέρος της ενδοχώρας της Μικράς Ασίας έμελλε να καταλύσουν οι ελληνικές δυνάμεις υπό τον Μέγα Αλέξανδρο, καθιστώντας τις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις κέντρα εξουσίας.

Ακατάβλητοι παρέμειναν πάντως στη βιθυνική ενδοχώρα οι Βιθυνοί ηγεμόνες, που στα κατοπινά χρόνια θα τους δούμε άλλοτε να συγκρούονται και άλλοτε να συμμαχούν με παράλιες ελληνικές πόλεις της Βιθυνίας και της Θράκης, κάποτε να υποστηρίζουν και κάποτε να υπονομεύουν το ένα ή το άλλο ελληνιστικό βασίλειο και, αργότερα, τον βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ή τους Ρωμαίους στις ποικίλες μεταξύ τους συγκρούσεις. Ωστόσο, ερχόμενοι σε τριβή με τον ελληνικό κόσμο, σε μεγάλο βαθμό θα εξελληνιστούν. τα ονόματά τους θα μετατραπούν από τα παλαιότερα Δοιδάλσης, Βας, Ζιποίτης, Ζήλας (που στο πρωτότυπό τους θα πρέπει να ακούγονταν ακόμα πιο βαρβαρικά) στα ελληνοπρεπή Νικομήδης και Προυσίας, ενώ οι μεγαλύτερες πόλεις τους θα ονομαστούν Νίκαια, Νικομήδεια, Προύσα. Καθώς τα όρια της επικράτειάς τους κατά καιρούς μεταβάλλονταν, τα εδάφη όπου βρισκόταν το Βρύλλειον και αργότερα η Τρίγλια πιθανότατα περνούσαν κατά διαστήματα στη δικαιοδοσία τους.

Την ανάπτυξη αλλά και τις συγκρούσεις της ελληνιστικής περιόδου έμελλε να διαδεχθεί η ρωμαϊκή κυριαρχία που για τη Βιθυνία αρχίζει το 74 π.Χ.

Αττική

Ταραγμένη υπήρξε η ελληνιστική περίοδος και για τον ελλαδικό κορμό, που γνώρισε τους ανταγωνισμούς των ελληνιστικών βασιλείων, τον παρεμβατισμό και τις συγκρούσεις των Ρωμαίων, αλλά και επιδρομές βαρβαρικών φύλων. Οι Αθηναίοι πάντως κατόρθωναν να εξασφαλίζουν περιόδους ευημερίας και έναν βαθμό αυτονομίας. Η περιοχή του Αραφήνος μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι εξακολούθησε τον βίο της στα χρόνια αυτά.

Η Αττική, μαζί με ολόκληρη την ελλαδική χερσόνησο, έμελλε να περάσει ολοκληρωτικά στη ρωμαϊκή κυριαρχία μετά την άλωση της Κορίνθου το 146 π.Χ.

Ρωμαιοκρατία

Αττική

Καθεστώσ αυτοδιοίκησης θα παραχωρήσουν οι Ρωμαίοι στην πόλη των Αθηνών. Πολλοί ανάμεσά τους θα την αγαπήσουν και θα την ευεργετήσουν. Η σύνθεση του πληθυσμού έχει αλλοιωθεί από επήλυδες και πολλοί παλιοί Αθηναίοι έχουν αποσυρθεί σε κατοικίες στην ύπαιθρο.

Ευχάριστη θα πρέπει να είναι στα χρόνια αυτά η ζωή στον Αραφήνα – ένα αξιόλογο κτιριακό σύνολο των ρωμαϊκών χρόνων, στο οποίο περιλαμβάνεται ένα έξοχο *βαλανείο*, συγκρότημα λουτρών δηλαδή, ξαναήρθε στο φως με ανασκαφές που έγιναν στη δεκαετία του 1970.

Βιθυνία

Και η Βιθυνία ευνοείται από τους Ρωμαίους, που την αγαπούν ως τόπο παραθερισμού. Η Προποντίδα είναι ονομαστή για τα ψάρια της, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η *τρίγλη*, πιθανότατα είδος μπαρμπουνιού, που ο καλοφαγάς στρατηγός Λούκουλλος προμηθεύεται από τον κόλπο της Κίου καταβάλλοντας σεβαστά ποσά.

Τον 1ο αι. μ.Χ. μνημονεύεται από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο το Βρύλλειον, ενώ τοποθεσία με την ονομασία Τρίγλια δεν μαρτυρείται ακόμη. Στα νεότερα χρόνια, πάντως, οι κάτοικοι της Τρίγλιας θα βρίσκουν στην περιοχή τους και θα διασώζουν εντοιχίζοντάς τα συχνά σε δημόσια κτίσματα, σημαντικό αριθμό επιτύμβιων και ενεπίγραφων στηλών όπου αναφέρονται ονόματα ελληνικά ή λατινικά μεταγραμμένα στο ελληνικό αλφάβητο – η λατινική ποτέ δεν έχει επικρατήσει στην περιοχή.

Διάδοση του Χριστιανισμού

Βιθυνία

Στη Βιθυνία θα βρει πρόσφορο έδαφος ο Χριστιανισμός, τόσο μάλιστα ώστε να προκαλέσει την ανησυχία αξιωματούχων όπως ο Πλίνιος ο Νεότερος. Ολόκληρη η επαρχία, με επίκεντρο τη Νικομήδεια, θα γίνει θέατρο σφοδρών διωγμών των Χριστιανών. Ανάμεσα στους μάρτυρες θα είναι και η νεαρή Βαρβάρα. Ένας κεραυνός, κατά την παράδοση, θα σκοτώσει τον πατέρα και διώκτη της, και η αγία στα χρόνια της πυρίτιδας θα αναγορευθεί προστάτιδα όσων εργάζονται σε ορυχεία – αψευδής μάρτυρας και το εκκλησάκι των λιγνιτωρύχων στη Διασταύρωση της Ραφήνας.

Αττική

Στην Αττική ο Χριστιανισμός γίνεται ιδιαίτερα ευνοϊκά δεκτός στην ύπαιθρο – πιθανόν, επομένως, και στον Αραφήνα. Μάλιστα στον γειτονικό Μαραθώνα ο απόστολος Παύλος στέλνει επίσκοπο από τη Ρώμη τον μαθητή του Φλέγονα. Στο

αθηναϊκό άστυ, με τη μεγάλη παράδοση στις πνευματικές αναζητήσεις, η νέα θρησκεία θα βρει σημαντικούς απολογητές. Οι διωγμοί θα είναι μετριασμένοι.

Ιδιαίτερα πλήττουν όμως την περιοχή από τον 3ο αι. Γότθοι και άλλοι επιδρομείς.

Πρώιμα βυζαντινά χρόνια

Βιθυνία

Στις αρχές του 4ου αι. ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, γιος της Βιθυνής Ελένης, θέτει υπό την προστασία του τη χριστιανική θρησκεία και συγκαλεί στη βιθυνική Νίκαια την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο. Στην απέναντι ακτή, στη θέση του αρχαίου Βυζαντίου, οικοδομεί νέα αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Η Βιθυνία μετατρέπεται έτσι σε μητροπολιτική περιοχή, με σημαίνοντα ρόλο στην οικονομία αλλά και την άμυνα της Βασιλεύουσας. Παραμένει δημοφιλής τόπος παραθερισμού, ενώ γίνεται και καταφύγιο για όσους συγκρούονται με την αυτοκρατορική εξουσία, συχνά με επίκεντρο ζητήματα θρησκευτικής πίστης και τάξης.

Τον 6ο αι. ο γεωγράφος Στέφανος ο Βυζάντιος μνημονεύει το Βρύλλειον.

Αττική

Με τη νομιμοποίηση και κατόπιν επισημοποίηση της χριστιανικής λατρείας, στην Αττική –όπως και αλλού– ανεγείρεται μεγάλος αριθμός χριστιανικών ναών. Στον Αραφήνα, σε συνάφεια με το βαλανείο των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, πιθανολογείται από αρχαιολόγους η ύπαρξη μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής

Πάντως η απαγόρευση κάθε άλλης λατρείας από τον Θεοδοόσιο τον Μέγα στα τέλη του 4ου αι. και η δήμευση της περιουσίας των αρχαίων ναών, ιδρυμάτων και σχολών από τον Ιουστινιανό στις αρχές του 6ου αι., σε συνδυασμό με τις καταστροφές που επιφέρουν ποικίλοι επιδρομείς, πλήττουν βαθιά την πόλη και την περιφέρεια των Αθηνών, που χάνουν την αίγλη τους. Η ζωή στην αττική ύπαιθρο, ιδιαίτερα στις παράκτιες ζώνες, συρρικνώνεται. Αυτό πρέπει να συμβαίνει και στην περιοχή του Αραφήνος, για την οποία στο εξής μόνο περιστασιακά και έμμεσα στοιχεία θα έχουμε.

Εικονομαχία και μοναχισμός

Βιθυνία

Στις περιφέρειες κοντά στην Κωνσταντινούπολη η ζωή σφύζει, ενώ αναπτύσσονται και μεγάλα κέντρα μοναχισμού. Στη Βιθυνία αυτό συμβαίνει από τον 5ο αι. κυρίως στο επονομαζόμενο Όρος του Αυξεντίου καθώς και στο όρος Όλυμπος, που αποκαλείται επίσης (αργότερα και στα τουρκικά) Όρος των Μοναχών.

Στις 10.000 υπολογίζεται ότι φθάνει εδώ ο αριθμός των μοναχών την εποχή που αναπτύσσεται αντίσταση κατά της Εικονομαχίας, από τις αρχές δηλαδή του 8ου ως τα μέσα του 9ου αι.

Από τις αρχές του 8ου αι. μονές ιδρύονται και κοντά στην είσοδο του κόλπου της Κίου, στα χαμηλά υψώματα απέναντι από το Ποσειδώνιο ακρωτήριο. Πρώτη φαίνεται να ιδρύεται η *μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου* ή *Πελεκητής* και πιθανότατα αμέσως ύστερα η *μονή Τριγλίας* – έτσι συναντάμε για πρώτη φορά σε χρήση το όνομα αυτό, το οποίο και θα γενικευθεί για όλη την εποχή. Η μονή Τριγλίας υπήρξε κατά διαστήματα γυναικεία – από εδώ μάλιστα προήλθαν δύο σύζυγοι του αυτοκράτορα Λέοντος Στ΄ του Σοφού. Σε αυτήν ανήκαν οι *ναοί της Παντοβασιλίσσας και του Αγίου Στεφάνου*, που παραδίδεται ότι υπήρξαν συνδεδεμένοι μεταξύ τους με υπόγεια σήραγγα. Αποτελούν εξαιρετα δείγματα του αρχιτεκτονικού τύπου που αναπτύσσεται τα χρόνια αυτά στην περιοχή: «Ναοί σταυροειδείς [με] ραδιονούς τρούλλους [...] εις τα υψηλά τύμπανα των οποίων συχνότατα σχηματίζεται σειρά κομψών αφιδωμάτων διά κιονίσκων πολλάκις χωριζομένων» θα περιγράψει αιώνες αργότερα ο Γεώργιος Σωτηρίου.

Δεν αποκλείεται την ίδια εποχή να υπάρχει και οικισμός, άγνωστο με ποιο όνομα, στην ενδοχώρα, πιθανότατα σε μια θέση που στα νεότερα χρόνια θα ονομάζεται Παλιόχωρα, καθώς θα είναι κατάσπαρτη από μισοθαμμένα θραύσματα αγγείων, κίωνων, βυζαντινά νομίσματα κτλ.

Οι επιδρομές δεν λείπουν από την περιοχή – τον 8ο αι. την πλήττουν ιδιαίτερα Άραβες Σαρακηνοί πειρατές. Έτσι οι μονές έχουν έντονα φρουριακό χαρακτήρα. Περί τα τέλη του 8ου αι. φέρεται να ιδρύεται σε πεδινό σημείο, αθέατο από τη θάλασσα, η *μονή Πατέρων* ή *Μηδικίου*, όπου θα ακολουθείται το σύστημα των Ακοιμήτων. Τότε περίπου πιθανότατα ιδρύεται, ακόμα μακρύτερα από την ακτή, και η *μονή Αγίου Γεωργίου Κυπαρισσιώτου*.

Αρκετά αργότερα, περί τα μέσα του 10ου αι., στα χρόνια ακμής της δυναστείας των Μακεδόνων, σε ύψωμα με πανοραμική θέα θα ιδρυθεί η *μονή Σωτήρος Βαθέως Ράακος*. Θα ακολουθήσουν οι *μονές Ηλιού του Θεσβίτου και Αγίων Αποστόλων* στη θέση Σίσβη. Ωστόσο ποικίλοι παράγοντες και κυρίως οι συχνές επιδρομές Αράβων έμελλε να οδηγήσουν στη συρρίκνωση του βιθυνικού μοναχισμού. Η σκυτάλη περνά στον Άθω.

Αττική

Αντίδραση στην Εικονομαχία εκδηλώνεται και στην Αττική και στις υπόλοιπες Κατωτικές επαρχίες. Σε απάντηση, η αυτοκρατορική αρχή αποσπά τις εκκλησίες τους από τον πάπα της Ρώμης και τις υπάγει στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Παρά την παρακμή της, η Αθήνα διατηρεί δεσμούς με την αυτοκρατορική αυλή και διασώζει μέρος της παιδευτικής της παράδοσης. Από τα μέρη της δεν λείπει και ο μοναχισμός, σημαντικό ορόσημο για τον οποίο αποτελεί η ίδρυση τον 9ο αι. στην ανατολική πλευρά της Πεντέλης, όχι πολύ μακριά από τα μέρη του αρχαίου Αραφήνος, της *μονής Παντοκράτορος* (αργότερα γνωστής με το όνομα *Νταού ή Ταώ*), που όμως σύντομα υφίσταται επιδρομή και προσωρινά ερημώνεται.

Η δράση των πειρατών αναγκάζει τους κατοίκους της ανατολικής Αττικής να μετακινηθούν δυτικά του Υμηττού ή στην ίδια την Αθήνα. Με σχετική ασφάλεια πιθανολογούμε ότι και η περιοχή του Αραφήνος είναι έρημη. Από το λιμάνι του Πειραιά διακινούνται μέλι, ρετσίνα και σαπούνι. Ωστόσο κακή διοίκηση και φοροεισπρακτική πολιτική βαρύνει αρνητικά στις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων.

Ανάπτυξη της γαιοκτησίας

Αττική

Σταδιακά, ιδίως από τα χρόνια των διαδόχων των Μακεδόνων και ύστερα, αξιωματούχοι και μεγαλοκτήμονες γίνονται στην Αττική κύριοι μεγάλων εκτάσεων, όπως μαρτυρείται από τις ονομασίες που φέρουν ως σήμερα πολλές από αυτές: ο Γέρακας του Ιέρακος, το Πικέρμι της οικογένειας Πικέρνη ή Πιγγέρνη, ο Βρανάς από τον Βρανά, το Καματερό από τον Γρηγόριο Καματηρό, το Χαλκούτσι από τον Χαλκούτζη. Με την αρωγή κάποιων από τους ευέχοντες αυτούς ιδρύονται μονές. Τον 12 αι. επανιδρύεται και η μονή Παντοκράτορος στην Πεντέλη. Στην ύπαιθρο αλλά και στην Αθήνα οικοδομούνται κατά κανόνα μικρού μεγέθους ναοί. Αναπτύσσεται ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρούλο μικρής σχετικά διαμέτρου, που, κατά τον καθηγητή Μιχελή, η παρουσία του καταλήγει να είναι συμβολική.

Βιθυνία

Και στη Βιθυνία εκτάσεις γης και πηγές εισοδημάτων περνούν στη δικαιοδοσία ευνοουμένων της παρακαμάζουσας αυτοκρατορικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της μονής Μηδικίου, που τα εισοδήματά της παραχωρούνται στα μέσα του 11ου αι. στον λόγιο μοναχό και πολιτικό Μιχαήλ Ψελλό.

Σελτζούκοι Τούρκοι, Σταυροφόροι, Οθωμανοί Τούρκοι

Από εδώ και στο εξής οι τύχες Αττικής και Βιθυνίας βλέπουμε ολοένα και συχνότερα να διαφοροποιούνται.

Βιθυνία

Έχοντας καταλάβει σημαντικό μέρος της Βιθυνίας, Σελτζούκοι Τούρκοι ιδρύουν στα τέλη του 11ου αι. το σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα, για είκοσι

περίπου χρόνια, τη Νίκαια. Οι Κομνηνοί επιδίδονται σε έργα αμυντικά. Το 1097 θα διαπεραιώσουν από τα ευρωπαϊκά στα μικρασιατικά παράλια της Προποντίδας τους μαχητές της Α΄ Σταυροφορίας, με τη συμφωνία αυτοί να ανακτήσουν για το Βυζάντιο τη Νίκαια. Η Βιθυνία θα υποφέρει από τη διέλευση των «στραβόποδων» και «σταυροφθόρων» Λατίνων, που πάντως ελευθερώνουν ολόκληρη σχεδόν την παράκτια ζώνη της δυτικής Μικράς Ασίας. Οι Σελτζούκοι αναδιπλώνονται στο σουλτανάτο του Ικονίου. Μεγάλο ωστόσο μέρος της Μικράς Ασίας σταδιακά αφελληνίζεται.

Το 1204 η Κωνσταντινούπολη αλώνεται από τα στρατεύματα της Δ΄ Σταυροφορίας και το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής επικράτειας διαμοιράζεται σε δυτικούς άρχοντες. Ο κάτοχος του βυζαντινού θρόνου Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης περνά στη Βιθυνία και ιδρύει την αυτοκρατορία της Νικαίας. Ο διάδοχός του Ιωάννης Βατάτζης εκδιώκει τους Φράγκους από το μεγαλύτερο μέρος της Βιθυνίας. Δραματικές στιγμές περνούν τα μοναστήρια αλλά και ο παραθαλάσσιος οικισμός της Τρίγλιας, που η ύπαρξή του μαρτυρείται για πρώτη φορά σε πατριαρχικό έγγραφο του τέλους του 13ου αι. Το 1261 οι Βυζαντινοί θα ανακαταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως να μπορούν να εξασφαλίσουν την κυριαρχία τους σε μια μεγάλη και ενιαία επικράτεια.

Περί τα τέλη του 13ου αι. Οθωμανοί Τούρκοι εγκαθίστανται στην περιοχή της Προύσας και μέχρι τα μέσα του 14ου αι. καταλαμβάνουν τις σημαντικότερες βιθυνικές πόλεις. Από την Τρίγλια, που τουλάχιστον στα υστεροβυζαντινά χρόνια έχει υπαχθεί σε καθεστώς πατριαρχικής εξαρχίας και αποτελεί σημείο πρόσφορο και για απόβαση βυζαντινών στρατευμάτων, οι βυζαντινοί λαμβάνουν πληροφορίες για τις κινήσεις του αντιπάλου. Η οθωμανική κατάκτηση της Βιθυνίας συνοδεύεται από καθεστώς τρόμου, βαριά φορολογία και αποδιάρθρωση όλων των βυζαντινών θεσμών κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος του πληθυσμού να εγκαταλείψει την περιοχή. Τριγλιανοί θεωρείται ότι περνούν στη Θράκη, όπου τα νεότερα χρόνια θα υπάρχει πόλισμα με το όνομα Τρούλια.

Περί τα μέσα του 14ου αι. περνούν και οι Οθωμανοί στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Για τις ανάγκες των στρατευμάτων τους αρχίζουν να στρατολογούν νεαρά αγόρια από τους κατακτημένους πληθυσμούς – πολιτική που πλήττει σφοδρά και όσους ντόπιους έχουν απομείνει στη Βιθυνία. Με στόχο την αποκατάσταση του καθημαγμένου αγροτικού στοιχείου οι Οθωμανοί μεταφέρουν στη Μικρά Ασία χριστιανικούς πληθυσμούς από τη Θράκη, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.

Στις αρχές του 15ου αι. η Μικρά Ασία δέχεται επιδρομή του Ταμερλάνου, ο οποίος καταφέρνει να φθάσει μέχρι την Προύσα, αποκρούεται όμως από τους Οθωμανούς. Το 1453, στις 29 Μαΐου, ο σουλτάνος τους Μεχμέτ Β΄ ο Πορθητής θα πετύχει να αλώσει την Κωνσταντινούπολη, που θα γίνει στο εξής πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Αττική

Η Αττική έχει υποστεί Νορμανδούς επιδρομείς, ενώ δεν έχει έρθει καθόλου σε επαφή με τους Σελτζούκους Τούρκους. Τα εδάφη της δεν θα περιέλθουν ξανά στους Βυζαντινούς μετά την εγκατάσταση της λατινοκρατίας, που θα γνωρίσει εδώ μεγάλη διάρκεια.

Από το 1205 και για εκατό περίπου χρόνια άρχοντες εδώ θα είναι οι Βουργουνδοί ντε λα Ρος (Δελαρόσηδες), που εξασφαλίζουν στην επικράτειά τους σχετική ηρεμία.

Το 1311 θα τους εκτοπίσουν Καταλανοί μισθοφόροι που χρίζουν επικυρίαρχο τον ομοεθνή τους βασιλιά της Σικελίας. Την πρωτόγνωρη γραφειοκρατία που επιβάλλουν εξισορροπεί κάπως η εισαγωγή ενός είδους τοπικής εκπροσώπησης. Η ύπαιθρος πάντως δεινοπαθεί από ποικίλους επιδρομείς. Για την ενίσχυσή της ενθαρρύνεται η εγκατάσταση, στο βόρειο κυρίως τμήμα της, αλβανόφωνων πληθυσμών που, σπρωγμένοι από την οθωμανική επέκταση, έχουν φθάσει, μέσω Θεσσαλίας, στη Βοιωτία.

Από το 1383 η Αττική γεύεται το πνεύμα της φλωρεντινής αναγέννησης υπό τους Ατζαγιόλι. Συνεχίζεται ο εποικισμός της υπαίθρου, με αλβανόφωνους που από την Ήπειρο και την Αιτωλία έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο. Όσοι φθάνουν στην ανατολική Αττική εγκαθίστανται σε υψώματα της ενδοχώρας. Οι γηγενείς κατοικούν κυρίως στις υπώρειες των βουνών και λιγοστοί στα παράλια. Πληροφορίες για την περιοχή της Ραφήνας δεν έχουμε.

Έπειτα από 251 χρόνια φραγκοκρατίας, η Αττική θα περιέλθει στους Οθωμανούς Τούρκους το 1456.

Οθωμανική κυριαρχία

Μητροπολιτική περιοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η Βιθυνία, υποβαθμισμένη επαρχία, διαφιλονικούμενη από δυτικές –κυρίως ιταλικές– δυνάμεις η Αττική, εξακολουθούν ωστόσο να μοιράζονται κοινά στοιχεία πολιτισμού και βιώματα.

Βιθυνία

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 θα επιτρέψει στην από καιρό οθωμανοκρατούμενη Βιθυνία να επανασυνδεθεί με τη μεγάλη πρωτεύουσα. Από τα δικά της αστικά κέντρα, η Νίκαια φθίνει, όμως η Νικομήδεια ανασυγκροτείται, η δε Προύσα, πόλη με ιστορική για τους Οθωμανούς σημασία, ακμάζει – γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για τους οικισμούς της περιφέρειάς της, όπως η Τρίγλια.

Οι εποικισμοί της ευρύτερης περιοχής με χριστιανικούς πληθυσμούς θα συνεχιστούν – έτσι, για παράδειγμα, τον 16ο αι. Μανιάτες κτηνοτρόφοι θα μεταφερθούν στην περιοχή της λίμνης Απολλωνιάδας και θα δημιουργήσουν τα Πιστικοχώρια. Όμως τον 17ο αι. θα εκδηλωθεί βίαιη εξέγερση μουσουλμάνων, υπό τον Τσελαλή, οπότε και αναφέρεται ότι εγκαθίστανται Τούρκοι σε όλα τα χωριά. Στην Τρίγλια αυτό συμβαίνει το 1661, οπότε και μετατρέπεται ο ναός του Αγίου Στεφάνου σε τζαμί. Λιγосτά –και ιδιαίτερα φανατικά– θα είναι τα αποκλειστικά μουσουλμανικά χωριά.

Η Τρίγλια τελεί και πάλι υπό πατριαρχική εξαρχία, θα την διεκδικήσει ωστόσο η μητρόπολη της Προύσας. Η παράδοση του μοναχισμού της επιβιώνει: οι μοναχικές κοινότητες, που κατά καιρούς φιλοξενούν σημαντικούς λογίους, συντηρούν και μεταδίδουν τη θρησκευτική πίστη και στοιχεία παιδείας. Οι μονές υφίστανται κατά καιρούς καταστροφές, όμως σε μεγάλο μέρος τους ανοικοδομούνται, εκτός από τη Σισβινή, που μετά τα μέσα του 17ου αι. φαίνεται να καταστρέφεται από πειρατές. Μέσα στον οικισμό της Τρίγλιας ανοικοδομούνται ναοί, μερικοί σε συστοιχία προς τις μονές της υπαίθρου (Άγιος Γεώργιος Κυπαρισσιώτης ή Επάνω, Άγιος Γεώργιος ο Κάτω, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Κοίμηση της Θεοτόκου). Πλήθος στην περιοχή τα μικρότερα εκκλησάκια και προσκυνητάρια. Μουσουλμάνοι θα βρουν και θα παραδώσουν στους χριστιανούς του χωριού την ψηφιδωτή βυζαντινή εικόνα της Παναγίας της Επισκέψεως, του 14ου αι., που θα αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα κειμήλια της Τρίγλιας.

Αττική

Στην Αττική για καιρό την οθωμανική κυριαρχία αμφισβητούν οι Βενετοί, με τον στόλο και τα στρατεύματά τους. Ντόπιοι στρατολογούνται σε λατινικές δυνάμεις, ενώ αρκετοί νέοι θα σπουδάσουν σε ιταλικές πόλεις.

Στην Αθήνα οι οθωμανικές αρχές θα ενισχύσουν την κοινοτική εκπροσώπηση και μορφές αυτοδιοίκησης των χριστιανών. Διακηρύσσουν ευνοϊκή φορολογική πολιτική, που όμως καταστρατηγείται από τοπικούς παράγοντες. Οι πληθυσμοί της υπαίθρου γενικά μειονεκτούν. Οι Οθωμανοί νέμονται τις μεγάλες καλλιεργήσιμες γαίες, καθώς και αρκετούς ελαιώνες και αμπέλια, οι γηγενείς χριστιανοί τους περισσότερους ελαιώνες και κάποια κτήματα, οι Αρβανίτες χωράφια κυρίως γύρω από τους οικισμούς.

Μικρές ή μεγάλες ομάδες ενόπλων ελέγχουν κατά καιρούς αρκετά από τα χωριά, τους δρόμους και τα περάσματα, και φτάνουν κάποτε να στασιάζουν. Στα δεινά προστίθενται κατά καιρούς επιδρομές από πειρατικές φούστες, λοιμοί και το παιδομάζωμα.

Καταφύγια και εστίες πολιτισμού αποτελούν οι μονές – γυναικείες κυρίως μέσα στην Αθήνα, ανδρικές κυρίως στην ύπαιθρο. Η μονή Νταού, που κατά τη μετάβαση από τη Φραγκοκρατία στην Τουρκοκρατία έχει καταστραφεί, ανοικοδομείται και

πάλι μεταξύ 1572 και 1576 και κηρύσσεται αργότερα σταυροπηγιακή. Πλήθος οι ασκητές στα δάση και τα σπήλαια της Μεντέλης (όπως ονομάζεται στα χρόνια αυτά η Πεντέλη), που γι' αυτό αποκαλείται και Όρος των Αμώμων. Το 1578 ιδρύεται εδώ και η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστή ως μονή Πεντέλης, που έμελλε να επισκιάσει όλες τις υπόλοιπες.

Σταδιακά αναπτύσσεται το εμπόριο, αφενός προς τη Βενετία και την Πελοπόννησο, αφετέρου προς την Κωνσταντινούπολη. Ως λιμάνια λειτουργούν ο Πειραιάς, το Πόρτο Ράφτη στην ανατολική ακτή, και λιγότερο η Ελευσίνα στα δυτικά. Από τη Δύση καταφθάνουν όλο και περισσότεροι περιηγητές, αρχαιολάτρες και αρχαιοκάπηλοι και στην Αθήνα δημιουργούνται μικρές παροικίες ξένων. Από τις αρχές του 17ου αι. η Αττική ανήκει στη δικαιοδοσία του σουλτανικού χαρεμιού – καθεστώς προνομιακό.

Η περιοχή της Ραφήνας, αφανής για αιώνες, κάνει την εμφάνισή της στις αφηγήσεις τις σχετικές με την τραγική τύχη που επιφύλασσε η εποχή αυτή για τη μονή Νταού. Γνωρίζουμε ότι το 1648 γίνονται στη μονή επισκευές, όμως λίγο αργότερα, πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 1680, πειρατές που αποβιβάζονται στη Ραφήνα, εισβάλλουν και εξοντώνουν τους μοναχούς της· το ιστορικό μοναστήρι θα περιέλθει στη μονή Πεντέλης και θα ερημώσει – ένας δυο καλόγηροι θα μονάζουν κατά καιρούς στα ερείπιά του.

Το 1687 δυνάμεις των Βενετών θα πραγματοποιήσουν απόβαση στον Πειραιά. Έχοντας την υποστήριξη των ντόπιων χριστιανών, θα προχωρήσουν σε πολιορκία της Ακρόπολης, στη διάρκεια της οποίας μία οβίδα τους θα ανατινάξει τον μεταμορφωμένο σε πυριτιδαποθήκη Παρθενώνα. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός θα εξαναγκαστεί σε φυγή. Ανάμεσα στις μέριμνες των νεόκοπων κατακτητών θα είναι και η φύλαξη των ακτών – πιθανόν και στην περιοχή της Ραφήνας. Ποικίλες αντιξοότητες όμως θα τους εξαναγκάσουν σύντομα να αποχωρήσουν, μαζί με όλον τον χριστιανικό πληθυσμό, ο οποίος και θα καταφεύγει στην Πελοπόννησο, σε νησιά του Αργοσαρωνικού και στα Επτάνησα.

Από το 1690, με την ενθάρρυνση των Οθωμανών, αρχίζει η παλιννόστηση, που εντείνεται στα χρόνια του τουρκοβενετικού πολέμου μεταξύ 1714 και 1718. Στα Μεσόγεια ανοικοδομούνται πολλές από τις εκκλησίες που βλέπουμε ως και σήμερα, καθώς γίνεται η επανεγκατάσταση του πληθυσμού, σε χωριά μεγαλύτερα από παλιά, πάντοτε μακριά από τις ακτές. Στην ύπαιθρο μαρτυρείται η παρουσία και νομάδων Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων.

Περί το 1760 ο μαλικιανός της Αθήνας θα επανέλθει στη δικαιοδοσία του σουλτανικού θησαυροφυλακίου. το 1774 μετά από πλειστηριασμό κατακυρώνεται στην Εσμά σουλτάνα, θυγατέρα του Αμπντούλ Χαμίτ Α', που για μια εικοσαετία περίπου τον παραδίδει στις αρπακτικές διαθέσεις του ευνοούμενου της Χατζή Αλή Χασεκί.

Η περιπέτεια αυτή, μια σειρά από μεταβολές στον χώρο της οικονομίας και η επιρροή των ιδεών του Διαφωτισμού θα έχουν ως αποτέλεσμα η Αττική να γνωρίσει στις αρχές του 19ου αι. αξιόλογη παιδευτική κίνηση και ένα πνεύμα αλληλεγγύης και συσπείρωσης του χριστιανικού στοιχείου, φανερό στη διεύρυνση της τοπικής εκπροσώπησης, με τη συμμετοχή αντιπροσώπων από οικισμούς της υπαίθρου.

Η ελληνική επανάσταση και οι ανατροπές του 19ου αιώνα

Η εκδήλωση της Ελληνικής Επανάστασης και η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους θα σημαδέψει, αν και διαφορετικά, τη ζωή τόσο των ελλαδικών επαρχιών, σαν την Αττική, όσο και των μικρασιατικών, σαν τη Βιθυνία. Σε τοπικό επίπεδο πάντως, σποραδική θα είναι η ανθρώπινη παρουσία στη Ραφήνα, ενώ η Τρίγλια θα μοιάζει με πολύβουο μελίσσι.

Αττική

Η Αττική θα έχει άμεση εμπλοκή στην Ελληνική Επανάσταση. Περί τα τέλη Απριλίου του 1821 δύναμη κατοίκων της υπαίθρου και της Αθήνας καταλαμβάνει την πόλη και πολιορκεί τους μουσουλμάνους που έχουν συγκεντρωθεί στην Ακρόπολη. Ανατρέποντας την κατάσταση, ο ερχομός του Ομέρ Βρυώνη προκαλεί την εκκένωση της Αττικής από τον χριστιανικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, όμως, η πολιορκία της Ακρόπολης από τους επαναστάτες επαναλαμβάνεται και καταλήγει στην παράδοσή της τον Ιούνιο του 1822.

Σε Αθήνα και Αττική την επιβολή της τάξης εξασφαλίζει, ύστερα από έκκληση τοπικών παραγόντων, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, μέχρις ότου ενδοεπανάστατικές συγκρούσεις καταλήγουν στη θανάτωση του ίδιου. Χαρακτηριστική, πάντως, του πνεύματος προόδου της εποχής είναι η εγρήγορση για τη λειτουργία σχολείων, στα οποία μάλιστα παρακινούνται να στέλνουν τα παιδιά τους και οι χωρικοί.

Τον Απρίλιο του 1826 η εισβολή των δυνάμεων του Κιουταχί στην Αττική θα οδηγήσει και πάλι τον χριστιανικό πληθυσμό στην προσφυγιά. Ωστόσο επί ένα χρόνο παραμένουν στην Ακρόπολη οι υπερασπιστές της, που θα την παραδώσουν στους Οθωμανούς μετά τις ήττες του τακτικού στρατού της Επανάστασης στο Χαϊδάρι και τον Ανάλατο.

Η οθωμανική φρουρά θα παραμείνει εδώ και μετά την αναγνώριση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους από τη Συνθήκη του Λονδίνου και τη σταδιακή επάνοδο των χριστιανών κατοίκων. Θα αποχωρήσει μόλις τον Μάρτιο του 1833, δύο μήνες πριν από τον ερχομό στην Αθήνα του Όθωνα.

Ο νεαρός βασιλιάς θα ανακηρύξει την πόλη πρωτεύουσα του νεοπαγούς κράτους τον Σεπτέμβριο του 1834. Σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, η Αττική θα οργανωθεί

διοικητικά με τρόπο που να παραπέμπει στους αρχαίους δήμους. Έτσι ένα μεσογειτικό κεφαλοχώρι, το Κορωπί, θα αποτελέσει επίκεντρο δήμου στον οποίο –εσφαλμένα– αποδίδεται αρχικά η ονομασία του Αραφήνος και αργότερα της Κρωπίας.

Σε όλο το προηγούμενο διάστημα στην ύπαιθρο της Αττικής, όπως και αλλού, δικαιώματα νομής μεταβιβάζονται από Οθωμανούς αξιωματούχους σε ευέχοντες Έλληνες. Το ήμισυ των κτημάτων Πικερμίου και Ραφήνας είχε πωληθεί ήδη πριν από την Επανάσταση, το 1814, από τον επίτροπο της βαλιδέ σουλτάνας Αλή μπέη σε δύο αδελφούς της οικογένειας Πετράκη, τον Διονύσιο, ηγούμενο της ομώνυμης μονής, και τον Παρθένιο, οικονόμο στη μονή, από την οποία έμελλε να απομακρυνθεί όχι πολύ αργότερα. Το υπόλοιπο μισό των κτημάτων φαίνεται να μεταβιβάζεται το 1830 στον Δημήτριο Σεργούνιο.

Έμελλε να ακολουθήσουν δικαστικές διαμάχες και αγοραπωλησίες μεταξύ της μονής Πετράκη και των ιδιωτών συνδικαιούχων της, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Ανάργυρος Πετράκης, ανιψιός και κληρονόμος του Παρθενίου και πρώτος δήμαρχος Αθηναίων. Ο γιος του Περικλής Πετράκης, δικηγόρος και βουλευτής, κατέληξε αποκλειστικός κάτοχος των κτημάτων, τα οποία και πώλησε το 1879 στον έμπορο και τραπεζίτη Γεώργιο Σκουζέ.

Στο συμβόλαιο γίνεται λόγος για «το σύνολον των συνεχών Τζεφτλικίων Πικέρμης και Αραφήνος κατά τα αρχαία και γνωστά εις τους κολήγους και περιοίκους όριά των». Σε άλλο σημείο γίνεται αναλυτικότερη αναφορά στις όμορες ιδιοκτησίες και στα περιεχόμενα «των κατά τον Δήμον Κρωπίας της Αττικής κειμένων και συνεχομένων κτημάτων Πικέρμης και Αραφήνας άτινα συνορεύουσι αρκτικώς [βορειώς] με Νταόν και Χιροτζακούλη (κτήματα της Μονής Πεντέλης) και με Ντράφη (κτήμα Ηλία Πετροπούλου), ανατολικώς με θάλασσαν της Καρυστίας, μεσημβρινώς [νοτιώς] με κτήματα της Μονής Πεντέλης (Πετρέζα, Έτωση και Βαλανιδέζα) και δυτικώς με το χωρίον Χαρβάτι [...]. Τα κτήματα δε ταύτα σύγκεινται εκ γαιών καλλιεργημένων, καλλιεργησίμων και βοσκησίμων, ελαιόδένδρων, δασών, οσπητίων και λοιπών, και πάντων όσα εν τοις κτήμασι τούτοις περιέρχονται [sic] επί και υπό την γην.»

Λίγους μήνες μετά την αγορά των εκτάσεων αυτών ο Γ. Σκουζές θα τις μεταπώλησει στη σύζυγο του γιου του Αλέξανδρου, Ισαβέλλα.

Η απογραφή πραγματικού πληθυσμού του 1890 δίπλα στο τοπωνύμιο Αραφήνα εμφανίζει 33 άρρενες και 22 θήλειες κατοίκους. Περί τα είκοσι χρόνια αργότερα, η γεωργική απογραφή του 1911 πιστοποιεί ότι καλλιεργούνται σταφύλια φαγώσιμα και για κρασί, σιτάρι, κριθάρι, λίγες πατάτες, ντομάτες, λαχανικά, φρούτα, και λίγος καπνός. Αναφέρεται επίσης ότι εκτρέφονται αιγοπρόβατα και κότες.

Λιγосτοι είναι λοιπόν στο μεταίχμιο μεταξύ 19ου και 20 αι. οι μόνιμοι κάτοικοι στην περιοχή της Ραφήνας. Με την καλλιέργεια της γης, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, ασχολούνται και χωρικοί Αρβανίτες, κάτοικοι των πλησιέστε-

ρων μεσογείτικων χωριών. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι κατεβάζουν στην περιοχή τα κοπάδια τους για να ξεχειμωνιάσουν.

Τη Ραφήνα χρησιμοποιούν ως σκάλα αρκετά από τα πλεούμενα, πελοποννησιακά και άλλα, που εξυπηρετούν τις μεταφορές, κυρίως κρασιών, ανάμεσα στην Αττική και τις Κυκλάδες, ενώ σταδιακά φαίνεται να αυξάνεται η παρουσία αλιέων, που κινούνται στον νότιο Ευβοϊκό αλλά και σε ολόκληρο το Αιγαίο.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η χαρτογράφηση των Κούρτιους και Κάουπερτ, την οποία συνοδεύουν κείμενα του Μιλχέφερ, καταγράφει στην περιοχή της Ραφήνας ίχνη αρχαιοτήτων, λιγοστά πηγάδια και το εκκλησάκι της Φανερωμένης στην ακτή. Όσο για τη μονή Νταού, λίγο μακρύτερα, ερειπωμένη στέκει ακόμα, καθώς αναφέρεται από τον αθηναιογράφο Δημ. Καμπούρογλου. Θεριεμένη, συχνά αδιάβατη, η βλάστηση στις λοφοπλαγιές και στα ρουμάνια, ενώ στην περιοχή τριγυρίζουν αγριογούρουνα και μπόλικά τσακάλια.

Την Αττική δεν παύουν να επισκέπτονται, να μελετούν και να αποτυπώνουν περιηγητές και ερευνητές της αρχαιολογίας αλλά και ποικίλων άλλων επιστημών. Αναζητώντας αρχαιότητες στην περιοχή Πικερμίου και Ραφήνας ο Βρετανός Τζωρτζ Φίνλαιν έχει εντοπίσει το 1835 στις όχθες του Μεγάλου Ρέματος απολιθώματα προϊστορικών σπονδυλωτών και έχει πραγματοποιήσει ανασκαφές μαζί με τον Βαυαρό Λιντερμάυερ. Ο παλαιοντολογικός θησαυρός της πικερμικής πανίδας γίνεται ευρύτερα γνωστός από το 1838, όταν Βαυαρός στρατιώτης παραδίδει στον καθηγητή Βάγκνερ στο Μόναχο διάφορα ευρήματα, στα οποία περιλαμβάνεται η κάτω σιαγόνα ενός πιθήκου. Μέχρι και το 1912 θα πραγματοποιηθούν πολυάριθμες ανασκαφές από Έλληνες και ξένους επιστήμονες, των οποίων τα ευρήματα θα πλουτίσουν συλλογές μουσείων και πνευματικών ιδρυμάτων ανά την Ευρώπη. Εξάλλου, καθώς αναφέρει ο Γ. Μαρίνος, από το 1878 τουλάχιστον είναι γνωστή και η ύπαρξη λιγνίτη στην περιοχή της Διασταύρωσης Ραφήνας.

Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, περιηγητές και ερευνητές συναντιούνται –κάποτε μοιραία– με τους ληστές που δρουν στην ύπαιθρο. Πρόσωπα αμφιλεγόμενα, άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός νόμου, κάποτε τύραννοι και κάποτε ήρωες, πρωταγωνιστούν σε ιστορίες που η λαϊκή μούσα μεταμορφώνει σε θρύλους. Δυο τέτοιες ιστορίες θα σημαδέψουν την περιοχή της Ραφήνας, και μάλιστα το τμήμα της οδού προς τον Μαραθώνα που περνά από εδώ.

Το 1865 σε ένα σημείο του δρόμου αυτού, μεταξύ Ραφήνας και Ματιού, ο ληστής Κίτσος Νιβίτσας στήνει ενέδρα και αιχμαλωτίζει ένα καταδιωκτικό απόσπασμα που κινείται εναντίον του με την καθοδήγηση του Μαραθωνίτη ιερέα Παπασπύρου, τον οποίο ο Κίτσος και αποκεφαλίζει – η Γέφυρα του Παπά, μεταξύ Ραφήνας και Ματιού, και του Κίτσου η Βρύση, στον δρόμο προς τα νοσοκομεία Νταού, συντηρούν ως σήμερα στην περιοχή την ανάμνηση του δραματικού αυτού επεισοδίου.

Το 1870 οι ληστές Αρβανιτάκηδες θα απαγάγουν μια συντροφιά από Βρετανούς και Ιταλούς εκδρομείς, μεταξύ των οποίων και έναν Άγγλο λόρδο, κοντά στη γνωστή από τότε ως Γέφυρα του Λόρδου, μεταξύ Πικερμίου και Ραφήνας· η εκτροπή της απαγωγής στη διαβόητη σφαγή στο Δήλεσι έμελλε να ξεσηκώσει διεθνή κατακραυγή.

Άλλα εντυπωσιακά επεισόδια ληστείας δεν αναφέρονται στα μέρη της Ραφήνας. Γενικά πάντως το φαινόμενο της ληστείας δεν επρόκειτο να εξαλειφθεί παρά ύστερα από τους Βαλκανικούς και τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, χάρη στις ραγδαίες θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που δρομολογήθηκαν.

Βιθυνία

Ημινόμιμες ή και εκτός νόμου ομάδες ανέπτυξαν ένοπλη δράση και στη Βιθυνία, όπως και γενικότερα στην οθωμανική επικράτεια. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι στην περιοχή Κίου και Μουδανιών περί τα τέλη του 18ου αι. “αρματωλοί Έλληνες εφύλαττον τας οδούς πεζή ένοπλοι, επίφοβοι και τοις Τούρκοις αυτοίς”. Εξάλλου, καθώς οι διεθνείς παρεμβάσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και οι αλληπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις δημιούργησε προσκόμματα στο εμπόριο, ευνοήθηκε η ανάπτυξη δικτύων λαθρεμπορίου, ενώ βέβαια δεν έλειπαν και οι από ανάγκη φυγάδες του νόμου, όπως ο γνωστός στους Τριγλιανούς Μανόλης ο κατσακτής. Κατά την προφορική παράδοση, ο Μανόλης ήταν κτηνοτρόφος από την Κίο, σκότωσε όμως έναν Τούρκο σε καβγά και βρέθηκε εκτός νόμου, επικεφαλής μιας ομάδας που ανέπτυξε δράση από τις υπώρειες του βιθυνικού Ολύμπου μέχρι τις ακτές. Μετά τον θάνατό του σε ενέδρα τη θέση του –και το όνομά του– πήρε το πρωτοπαλήκαρό του Γιώργης, που του έμελλε να σκοτωθεί στην Τρίγλια, πιθανότατα στα τέλη του 19ου αι.

Στα παράλια βιθυνικά χωριά, όπου κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο, βρήκαν καταφύγιο αρκετοί Έλληνες στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Υπό την πίεση της τελευταίας, καθώς και ποικίλων εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, το οθωμανικό καθεστώς έμελλε να παραχωρήσει ορισμένες ελευθερίες στους χριστιανικούς πληθυσμούς της επικράτειάς του, ενώ προχωρούσε παράλληλα σε κάποια έργα εκσυγχρονισμού, εγκαινιάζοντας δίκτυα συγκοινωνιών και επικοινωνιών, ναυπηγεία και εργοστάσια. Δόθηκε έτσι η ευκαιρία στο ελληνικό στοιχείο να γνωρίσει εξαιρετική άνθηση.

Τα μέσα του 19ου αι. βρίσκουν την *Τρίγλια* με περίπου 500 σπίτια «ελληνικά χριστιανικά» και 50 «οθωμανικά», μοιρασμένα σε έξι χριστιανικές ενορίες –τρεις στον Επάνω Μαχαλά, τρεις στον Κάτω– και έναν τουρκομαχαλά. «Με τους Τούρκους πατριώτες μας είχαμε αγάπη, ήταν καλοί· μπορεί και να μας φοβόνταν, γιατί ήταν λίγοι», θα πει χρόνια αργότερα ένας παλιός Τριγλιανός.

Με βασικό εξαγωγίμο προϊόν το ελαιόλαδο και τις περίφημες τριγλιανές ελιές θα αναπτυχθεί η οικονομία του τόπου. Αν και δεν είναι λιμάνι ούτε διαθέτει ανεπτυγμένο στόλο, διατηρεί συχνή θαλάσσια επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη. Η βελτίωση των οδικών αρτηριών, παρά το γεγονός ότι αυτές παραμένουν εκτεθειμένες σε ληστρικές επιθέσεις, επιτρέπει να πυκνώσει η επαφή και με την Προύσα, όπου διοχετεύεται μέρος από το τριγλιανό μετάξι. Στο παζάρι που στήνεται την Κυριακή στο κέντρο της Τρίγλιας, στο μείντάνι κοντά στη μητρόπολη, δίπλα στον σκεπασμένο με τραβέρσες ντερέ, κατεβαίνουν και συναλάσσονται χωρικοί από τα γύρω, λιγότερο ανεπτυγμένα, χωριά. Η ευμάρεια αντικατοπτρίζεται στα δίπατα και τα τρίπατα σπίτια, στους λιθοστρωμένους δρόμους με τις δημόσιες βρύσες και με τα φανάρια στις γωνίες, αλλά και στην κατάφυτη ύπαιθρο, τη σπαρμένη ξωκλήσια κι αγιάσματα, πηγάδια και αλώνια.

Έδρα χαμηλόβαθμου οθωμανού διοικητή, η Τρίγλια έχει δήμαρχο και συμβούλους χριστιανούς, εκτός από έναν μουσουλμάνο. Για την τήρηση της τάξης εποπτεύει μουχτάρης και αζάδες σε κάθε συνοικία. Εφοροδημογεροντία μεριμνά για την κάλυψη εκκλησιαστικών, σχολικών και άλλων κοινωνικών αναγκών, με τη συνδρομή της Μητροπόλεως Προύσης, στην οποία έχει περιέλθει εκκλησιαστικά η περιοχή. Στην ύπαιθρο τρεις από τις μονές διατηρούν –αν και συρρικνωμένη– τη λειτουργία τους, ενώ μέσα στον οικισμό επισκευάζονται και ανοικοδομούνται ναοί. Ένα πρώτο σχολείο έχει ιδρυθεί ήδη στα τέλη του 18ου αι. Στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης θα αναγκαστεί να διακόψει τη λειτουργία του, στη συνέχεια όμως θα επαναλειτουργήσει, μέχρι το 1839, οπότε ιδρύεται αλληλοδιδασκτική δημοτική σχολή. Αργότερα θα λειτουργήσει επτατάξια αστική σχολή, παρθεναγωγείο με δωρεά Γ. Ζαρίφη, και νηπιαγωγεία. Το 1869 χρονολογείται η ίδρυση της τοπικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας.

Χάρη σε αυτή την υλική και παιδευτική ανάπτυξη Τριγλιανοί έμελλε να διαπρέψουν ως εκκλησιαστικοί πατέρες, λόγιοι, δάσκαλοι και δασκάλες, γιατροί, επιστήμονες διαφόρων κλάδων, αλλά και ως έμποροι και εφοπλιστές, εγκατεστημένοι κυρίως στην Κωνσταντινούπολη ή, αργότερα, στη Ρουμανία και αλλού.

Στη δίνη των αρχών του 20ού αιώνα

Μεταρρυθμιστικές πολιτικές κινήσεις σηματοδίνουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ελλάδα στις αρχές του 20ού αι., φέρνοντας στο προσκήνιο τους Νεότουρκους και τον Ελευθέριο Βενιζέλο αντίστοιχα.

Αττική

Στην Αττική το νεωτεριστικό πνεύμα των βενιζελικών κυβερνήσεων αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, σε μέτρα κατά της μεγάλης γαιοκτησίας, η οποία έχει

επιτύχει τη σταδιακή αποξένωση των αγροτικών πληθυσμών από τα παραδοσιακά δικαιώματά τους πάνω στη γη που καλλιεργούν. Ένα από τα μέτρα που ευνοούνται είναι η δημιουργία γεωργικών συνεταιρισμών. Συνεταιρισμούς για την εξασφάλιση βοσκοτόπων συμπήγουν και κτηνοτρόφοι, όπως εκείνοι που παραχειμάζουν στις εκτάσεις της Νταού Πεντέλης και της Αγίας Μαρίνας. Αρκετοί από αυτούς τους κτηνοτρόφους αρχίζουν σταδιακά να ασχολούνται και με την καλλιέργεια της γης, ακολουθώντας το παράδειγμα χωρικών από το Λιόπεσι (Παιανία) και κυρίως από τα Σπάτα, οι οποίοι εκχερσώνουν εκτάσεις στην περιοχή της Ραφήνας και αλλού και τις καλλιεργούν. Το 1913 τα κτήματα Πικερμίου και Ραφήνας μεταβιβάζονται από την Ισαβέλλα, σύζυγο Αλέξανδρου Σκουζέ, στον γιο τους Γεώργιο Σκουζέ, αν και σε καταγραφές και δημοσιεύματα θα εξακολουθήσει να αναφέρεται ως ιδιοκτήτης ο Αλέξανδρος Σκουζές.

Στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, όταν στην ελληνική επικράτεια εντείνεται η αναζήτηση πηγών ενέργειας, στην περιοχή της Διασταύρωσης Ραφήνας εγκαθίστανται συνεργεία που ξεκινούν έργα για την εξόρυξη λιγνίτη.

Βιθυνία

Η επανάσταση των Νεοτούρκων γεννά στο ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσδοκίες, που γρήγορα όμως θα διαψευστούν.

Στα χρόνια αυτά, τη συνεχιζόμενη ανάπτυξη της πατρίδας του Τρίγλιας σφραγίζει η έντονη –και αργότερα μαρτυρική– προσωπικότητα του Χρυσόστομου Καλαφάτη, μητροπολίτη Δράμας και κατόπιν Σμύρνης. Με δική του παρότρυνση, φροντίδα και συχνά προσωπική εργασία οι Τριγλιανοί φτιάχνουν μεταξουργείο, νέο νεκροταφείο, γυμναστήριο. Το 1913 εγκαινιάζουν ένα μεγαλόπρεπο σχολικό μέγαρο, με τη γενναία οικονομική συνδρομή του δεσπότη και του μεγαλέμπορου Ιωάννη Σάπαρη, που στηρίζουν παράλληλα την ανέγερση οθωμανικού σχολείου για τους μουσουλμανόπαιδες.

Όμως οι πολεμικές συρράξεις που εκδηλώνονται θα ανακόψουν δραματικά τη δημιουργική αυτή πορεία.

Στο μεταίχμιο μεταξύ των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου διωγμοί φέρνουν χριστιανικούς πληθυσμούς από την ενδοχώρα στα παράλια της Μικρασίας, ενώ η στρατολόγηση στα διαβόητα αμελέ ταμπουρού (τάγματα εργασίας) οδηγεί πολλούς, ιδιαίτερα νέους, στη φυγή είτε προς τα αστικά κέντρα, είτε προς την Ελλάδα, είτε, ακόμα, προς τις ΗΠΑ και άλλες χώρες απορρόφησης μεταναστών. Οι Τριγλιανοί μετρούν περισσότερους από 10 νεκρούς στα τάγματα εργασίας και 1.400 συνολικά αποδημήσαντες.

Το 1915 οι χριστιανικοί πληθυσμοί θα εξαναγκαστούν σε αντίστροφη κίνηση, από τα παράλια της Μικράς Ασίας προς την ενδοχώρα, κατηγορούμενοι από το καθεστώς ότι στηρίζουν τους Συμμάχους, και μάλιστα τον υποβρυχιακό τους στό-

λο. Οι Τριγλιανοί οδηγούνται στην Προύσα και το Μπιλετζίκ, με αποτέλεσμα να χαθούν, σύμφωνα με υπολογισμούς, περί τα 830 άτομα.

Ένα μικρό θαύμα θα επιτελέσουν όσοι επιστρέφουν στο ληηλατημένο χωριό μετά την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου το 1918. Με συλλογική εργασία και με τη στήριξη του Χρυσοστόμου και του εφοπλιστή Φίλιππου Καβουνίδη αποκαθιστούν τις καταστροφές και προχωρούν στη δημιουργία, μεταξύ άλλων, γεωργικού σταθμού, αλλά και φιλαρμονικής. Αναθέτουν σε μηχανικό την κατασκευή αποβάθρας με τη χρήση ενός ναυαγίου “ως γεφυροσκαφίου”, ενώ μια πιο φιλόδοξη κατασκευή θα σχεδιασθεί αλλά δεν θα προλάβει να πραγματοποιηθεί.

Το 1920 η Τρίγλια υποδέχεται με ενθουσιασμό τα ελληνικά στρατεύματα που καταλαμβάνουν την περιοχή. Λίγο αργότερα δέχεται την επίσκεψη του βασιλιά Κωνσταντίνου του Α΄ και του πρίγκιπα Νικολάου που θαυμάζουν τους βυζαντινούς ναούς.

Στο μεταξύ η δράση ατάκτων και κεμαλικών ομάδων στη μικρασιατική ενδοχώρα οδηγεί χριστιανικούς πληθυσμούς και πάλι προς τις ακτές. Καθώς το μέτωπο του ελληνικού στρατού κλονίζεται, στις αρχές Αυγούστου του 1922 παράγοντες του ελληνικού στοιχείου κηρύσσουν αυτονομία στα Μουδανιά, όπου καταφθάνει και επιτροπή Τριγλιανών. Στα μέσα του μηνός σχηματίζεται πολιτοφυλακή.

Στις 27 Αυγούστου ο μαρτυρικός θάνατος ενός Τριγλιανού, του Χρυσοστόμου Σμύρνης, σφραγίζει τη συντελούμενη μικρασιατική καταστροφή. Στα μέρη της ιδιαίτερης πατρίδας του, στις ακτές του Κόλπου της Κίου, πλήθος φυγάδων συρρέει προσδοκώντας τη σωτηρία από τη θάλασσα. Στις 29 Αυγούστου ο Φίλιππος Καβουνίδης, ειδοποιημένος από τους πατριώτες του, φθάνει από την Κωνσταντινούπολη στην Τρίγλια, με πλοία δικά του και με ναυλωμένα, και μεταφέρει τους ανθρώπους και κειμήλια του τόπου στο κοντινό νησί Καλόλιμνος, στη Ραιδεστό και τη Σηλυβρία των θρακικών ακτών της Προποντίδας, και στα νησιά του Αιγαίου Ίμβρο και Τένεδο. Στη συνέχεια οι μισοί περίπου Τριγλιανοί θα μεταφερθούν στη βόρεια και οι άλλοι μισοί στη νότια Ελλάδα. Πέντε χριστιανοί πατριώτες τους που είχαν παραμείνει στο χωριό κακοποιήθηκαν και θανατώθηκαν.

Στα κοντινά Μουδανιά έμελλε να γίνει τον Οκτώβριο του 1922 η διάσωση για τη διατύπωση των όρων ανακωχής μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Χτίζοντας ένα γεφύρι ανάμεσα στη Ραφήνα και την Τρίγλια

Τριγλιανοί πρόσφυγες θα δημιουργήσουν στη Χαλκιδική τη Νέα Τρίγλια, ενώ πατριώτες τους θα αποτελέσουν τον πυρήνα της σύγχρονης Ραφήνας στην Αττική, εποικίζοντας το απαλλοτριωμένο κτήμα Σκουζέ, που τους παραχωρήθηκε τον Ιούλιο του 1923.

Τον ίδιο εκείνο μήνα υπογράφηκε η πρωτοφανής στα ιστορικά χρονικά Συνθήκη της Λωζάνης περί υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Τουρκίας και

Ελλάδας, κορωνίδα –και καθοσίωση από την τότε κυρίαρχη ιδεολογία– των ξεριζωμών και επανεγκαταστάσεων πληθυσμών που είχαν συντελεστεί –περισσότερο αυτοσχέδια– στη Βαλκανική και στη Μικρά Ασία όλο το προηγούμενο διάστημα.

Στην Τρίγλια, που επίσημα θα μετονομαστεί Ζεϊτίνμπαγ, δηλαδή Ελιοχώρι, θα βρεθούν εγκατεστημένοι μουσουλμάνοι που εγκατέλειψαν αναγκαστικά την Κρήτη. Με νοσταλγία για τις ιδιαίτερες πατρίδες τους στο νησί, συντηρώντας τα –για καιρό απαγορευμένα– ελληνικά τους, οι άνθρωποι αυτοί έμελλε να γίνουν οι καλύτεροι ξεναγοί για τους Τριγλιανούς που, δεκαετίες μετά τον ξεριζωμό, άρχισαν να έρχονται από τη Ραφήνα και από τη Νέα Τρίγλια στα πατρογονικά τους, όπως και για την ερευνητική ομάδα με την οποία επισκέφθηκα και εγώ την Τρίγλια το καλοκαίρι του 1998.

Επιστρέφοντας στην Αττική, έπειτα από όλη αυτή την περιπλάνηση, θα ήθελα την παρουσίαση μερικών διαφανειών που τραβήξαμε τότε να την αφιερώσω σε αυτούς τους σημερινούς πατριώτες των Τριγλιανών, με την ευχή οι δεσμοί των ανθρώπων να στηρίζουν πάντοτε γεφύρια επικοινωνίας σαν αυτό που έχει τις βάσεις του στη Ραφήνα και την Τρίγλια, στα χώματα της Αττικής και της Βιθυνίας, στις ακτές του Αιγαίου και της Προποντιδας.

Εικ. 1. Χάρτης από βιβλίο του Απ. Τσίτερ για την Τρίγλια, τη Νέα Τρίγλια Χαλκιδικής και τη Ραφήνα (Σύλλογος Απανταχού Τριγλιανών, Θεσσαλονίκη 1979).

[Ηλεκτρ. επεξεργασία
Αγγ. Δελλαδέτσιμας, Ραφήνα 2008]

Εικ. 2. Γενική άποψη της Τρίγλιας Βιθυνίας, από το ύψωμα της Βαϊνούς, στις αρχές του 20ού αιώνα.

Εικ. 3. Η Ραφήνα, όπως τη γνώρισαν οι Τριγλιανοί πρόσφυγες το 1923.

Εικ. 4. Ο προσφυγικός οικισμός της Ραφήνας στις αρχές της δεκαετίας του 1930.